

УДК 141:113:165.61

Валерій Скотний, доктор філософських наук, професор, академік, ректор
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

АКСІОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОСОБИСТОСТІ: СУПЕРЕЧНОСТІ ПЛЮРАЛІЗМУ

“Увесь прогрес, що здійснювався у всьому християнському світі в області наук, свободи, матеріальних досягнень, розповсюдився поза церквою і в зворотному відношенні до її могутності”.

Т. Маколей

Викладене в цій статті свідчить, що проблема раціонального та ірраціонального в освіті і вихованні була постійним актуалітетом упродовж усієї тривалої історії генези філософії. Наукові, освітянські, релігійні проблеми є дуже близькими. Адже всі зусилля церкви й освіти спрямовані на один об'єкт — людину у всіх її вимірах і багатоаспектності.

Ключові слова: освіта, раціональне та ірраціональне, цивілізація, виховання, трансформація.

Изложенное в этой статье свидетельствует, что проблема рационального и иррационального в образовании и воспитании была постоянным актуалитетом на протяжении всей длительной истории генезиса философии. Научные, образовательные, религиозные проблемы являются очень близкими. Ведь все усилия церкви и образования направлены на один объект — человека во всех его измерениях и многоаспектности.

Ключевые слова: образование, рациональное и иррациональное, цивилизация, воспитание, трансформация.

It is expounded in the real article testifies that problem rational and irrational in education and education there was permanent actual during all protracted history of genesis of philosophy. Scientific, elucidative, religious problems are very near. In fact all efforts of church and education are sent to one object — man in all her measuring and multidimensionality.

Key words: education, rational and irrational, civilization, education, transformation.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні освітні трансформації відбуваються в умовах переходу людства до інформаційного суспільства, основними прикметними рисами якого є орієнтація на коеволюцію соціального і природного розвитку, високий рівень інформатизації та екологізації. Водночас розв'язання глобальних проблем залежить від того, який тип людини буде сформований суспільством, якими виявляться рівень її індивідуальної свідомості, характер і широта міжособистісних зв'язків, ступінь соціальних узалежнень тощо. Усі ці складові необхідні для функціонування так званої “відкритої відповідальної свідомості” особистості. І такі особистісні властивості й характеристики суспільство задає за допомогою виховання та освіти. Перенесення акценту в суспільній свідомості з антропоцентричного на біоцентричний, соціоприродний розвиток людини позначається й на зміні вимог до освіти. Саме тут повинні відбуватися першочергові перетворення, здійснюватися змістовне відновлення і зміна філософії освіти та освітньої політики з метою знаходження паритетних співвідношень між універсальною

загальнолюдською спрямованістю освіти та її етнокультурною функцією, пов'язаною із передачею унікальної спадщини, збереженням національної ідентичності, і, нарешті, можливістю побудови індивідуально орієнтованого навчального процесу. Одним із завдань, які нині стоять перед освітою, є зміна педагогічної парадигми, коли замість догматичного ідеологізованого мислення виникає необхідність розвивати неідеологізоване, гуманістичне, таке, що прагне розкриття істини. Уявному тотальному знанню з притаманною йому спрямованістю на каузальний зв'язок сьогодні варто протиставити уявлення про множинність істин, про відсутність однозначного пояснення як світу загалом, так і окремої людини зокрема. Досвід розвинених країн світу показує, що догматичне мислення притаманне не тільки громадянам посттоталітарних держав, але більшою чи меншою мірою всьому сучасному світові.

З огляду на це, прагнення до гуманізації освіти стало невід'ємною рисою нашого часу — часу швидких і різких змін природного та соціального середовища, ідеологічних систем, професійних вимог і технологічних можливостей, фундаментальних зламів у людській самосвідомості і самовизначенні, що виражається

у кризах національної самобутності, духовності та розумінні призначення людини [26]. Одним із принципів подолання цих негативних явищ є раціоналізм, який сприяє творенню особливого типу взаємин між суб'єктами виховного процесу. Він дозволяє максимально реалізувати потенційні можливості особистості і виявляється запорукою її духовного та фізичного розвитку. В основі гуманістично орієнтованої освіти лежать особливого типу стосунки співтворчості, співробітництва, поваги, уваги, щирості. У їх упродовженні у сферу освіти на перший план висувається не тільки виховання учня чи студента, але й підготовка вчителя, викладача, здатного реалізувати у своїй професійній діяльності основні принципи гуманістичного виховання. Тому сучасну ситуацію, що склалася у сфері освіти і підготовки вчителів, можна позначити як орієнтовану на ідеали гуманістичної педагогіки. У цьому ракурсі стан української освіти відтворює провідні тенденції розвитку світового педагогічного процесу.

Найважливіші з них пов'язані з переміщенням спрямованості педагогічного ідеалу (мети освіти) від соціально орієнтованого до конструювання нової людини з параметрами, не заданими конкретно-історичними інтересами суспільства. Це неминує висуває на перший план комплекс проблем, пов'язаних із визнанням самооцінки особистості, формуванням її самосвідомості, створенням умов для самовизначення і саморозвитку. Крім того, тенденції розвитку сучасної освіти характеризуються чітко позначеним переходом у стосунках між учителем і учнем від суб'єкт-об'єктних до суб'єкт-суб'єктних. Це дозволяє кожному учневі або студентові максимально реалізувати свій власний потенціал при інтелектуально-духовній взаємодії з учителем чи викладачем, який за допомогою діалогу скеровує цей процес у найсприятливіше річище одержання знань. Зрештою, під час саме таких взаємин акцент переноситься на глибоко інтимні, самобутні особливості тих, хто навчається, їхні щиросердечні якості, переживання, на відміну від суб'єкт-об'єктної орієнтації на уніфіковану соціалізацію особистості, що нівелює її індивідуальність. Помітно зростає бережливе ставлення до приватної, усамітненої сфери людської душі.

У контексті аналізу названих тенденцій аналогічна ситуація в сучасній Україні спостерігається у сфері освіти, тут раціональне та ірраціональне рельєфно проявляються у трансформаційних процесах, помітно впливаючи на характер цілей, зміст, форми і методи

професійної підготовки освітян. У літературі з педагогіки ведуться широкі дискусії про новий професійний статус учителя. Досить високим залишається суспільне визнання його виховної місії, що відображається в підвищенні інтересу молоді до професії вчителя та його професійно-педагогічної діяльності. Цей інтерес особливо зріс у зв'язку з посиленням соціальної ролі педагога, який завжди має бути вільним від ідеологічного впливу, ініціативним, соціально відповідальним. Серед українців поширена така думка: хоч освіти й не можна дорікати за всі вади суспільства, але саме вона є соціальним інститутом, який несе відповідальність за підготовку культурних, гуманних людей, що у свою чергу будуть приймати і запроваджувати в життя раціональні рішення [12].

Сучасна політична і соціально-економічна криза, що загрожує самому існуванню України, не була б такою небезпечною і тривалою, якби вона не посилювалася кризою духу, кризою виховання, кризою людини. Криза техногенної цивілізації полягає не тільки в загрозі термоядерної та екологічної катастроф – це лише наслідок глибших процесів, що торкаються суб'єктивно людського виміру, сенсу життя людини та суспільства. Про кризу цивілізації свідчить утрата смислу мотивів і цілей, що сформували її цілісність. Крім того, відбувається руйнування сформованої системи мотивів і поведінки людини. Парадокс полягає у тому, що криза змісту породжена зростаючою індивідуальною людською волею [13]. Це результат двох процесів, які розвивалися паралельно. Підставою першого з них є науково-технічна революція, що розширила “поле можливостей” для освоєння, творення, творчості і задоволення чимраз нових і нових потреб. Саме НТР дозволила людині самовпевнено стверджувати, що вона є “вінцем творіння”, покликаним підкорити собі все суще. Людські потреби, людський вибір стали дедалі вирішальнішими детермінантами науково-технічного, економічного і соціального розвитку.

Інший процес, що є підставою прогресуючого розвитку волі людини, – це “зростання інтелектуальної і поведінкової автономії індивідуальної людини” [14]. Спостерігається послаблення зв'язків між соціальними групами та індивідами, які до них належать, розмивання соціально-групової ідентичності. На зміну детермінованості групових культур приходять зростаюче зближення або усереднення способів життя, мотивів і норм поведінки. Усе це робить особистість істотою культурно і психічно самотньою. На перший план висуваються

“масова людина”, “масова культура”, “маса”. Оскільки явища, що приховані за цими поняттями, є амбівалентними та нестійкими порівняно з культурою традиційних груп, то самотність виявляється “зворотною стороною автономії індивіда, його зростаючій волі від будь-якого однозначного соціального впливу” [15]. Людина сприймає світ лише як фактичну дійсність і тільки в ній набуває впевненості в собі. Рационально організований фактичний матеріал може стати для неї джерелом пізнання світу і можливістю панувати над ним. Наслідком розвитку техногенної цивілізації і принципу раціональності, її фундаментальної основи у повсякденному житті постала впевненість у тому, що людина здатна забезпечити себе всім необхідним для життя. Це сприймається нині як само собою зрозуміле. Проте водночас у сучасної людини зростає відчуття неповноцінності буття. “...Справа доходить до екзистенційного вакууму... Суспільство достатку... тільки задовольняє потреби, але не реалізує прагнення до змісту” [31].

Ці слова належать *В. Франклу*, який розглядав прагнення до пошуку і реалізації людиною змісту свого життя як уроджену мотиваційну тенденцію, що проявляється в усіх людей і є джерелом розвитку особистості. Саме цей смислотворчий компонент виявився у техногенній цивілізації підміненим функціональною необхідністю, перетворюючи індивіда і навіть цілі соціальні групи на “функції”. Американський соціолог *У. Томпсон* із цього приводу писав, що люди не є стільцями чи столами і, якщо вони з’ясовують, що їхнє життя зводиться до простого існування предметів, то це може привести їх до самогубства. Тому під кризою техногенної цивілізації варто розуміти насамперед зростаюче в наш час почуття втрати смислу. Адже наявністю ціннісного багатства окрема людина цілком зобов’язана тому, що в її житті присутнім виявляється скінченне та нескінченне.

До всього викладеного необхідно додати ще одну рису, характерну для кризи техногенної цивілізації. Йдеться про фрустрацію екзистенційних потреб. Життя людини, на думку *В. Франкла*, виявляється замкнутим в екзистенційному вакуумі. Боротьба людини за збереження свого життя тепер відбувається у різних сферах міжособистісних стосунків – у політиці, економіці, освіті, мистецтві тощо. Можна говорити про наявність у людини екзистенційного страху перед самим життям, страху втратити все, заради чого варто жити. У цьому контексті інтерес становлять психоаналітичні роботи *К. Хорні*, яка, вивчивши структуру невротичного

конфлікту, дійшла важливих висновків щодо його природи в сучасну епоху. Розвиток внутрішніх конфліктів і їхнє переродження на невротичні багато в чому зобов’язані особливостям так званого маскулітного суспільства і маскулітного способу мислення [36]. Користуючись філософською термінологією, під цими поняттями варто розуміти редукцію чуттєвого до раціонального, де чуттєве – це жіноче начало, те суб’єктивне, що дане нам у відчуттях. А раціональне – це аналітичне зведення показників чуттєвого досвіду до формалізованих вимірних систем, які є відповідно чоловічим, а отже, об’єктивним началом [37]. Отже, раціональне мислення не тільки вийшло за межі чистої науки, воно передувало науковому мисленню, пронизуючи культурний розвиток людства.

Життя людини, яка, на перший погляд, має можливість прояву в різних ракурсах, зводиться до вельми обмеженого ланцюжка:

- прагматизм, який передбачає тільки функціонально вигідну діяльність;

- усередненість способу життя, що припускає подібність у людей, функцій, мотивів і норм поведінки, джерел та змісту соціальної інформації;

- утилітаризм: моральним є все, що має прагматичну користь і скеровується соціальними правилами “масової людини”, де раціоналізму залишається небагато місця через його функціональну недоцільність.

З огляду на сказане, можна виокремити характерні риси сучасної цивілізаційної кризи. Базисною серед них є “всеосяжна” раціональність, сформована в надрах чистої науки, що переборолла її межі і породила так звану функціональну необхідність і своєрідну “людину-функцію”. Наступною характерною рисою є втрата смислу – логічний наслідок розвитку “людини-функції”, позаяк розмаїття функцій приховує загальний сенс існування, заперечує саму можливість його вільного пошуку. Зрештою, ще однією рисою та одночасно наслідком кризи є екзистенційний вакуум, особливо характерний для молоді, який проявляється найбільшою мірою у великій кількості суїцидів порівняно з іншими віковими групами [21].

Розуміння природи цивілізації, цивілізаційних зрушень, виділення базисних рис цивілізаційної кризи дозволяє побачити шкільну освіту в ширшому, світоглядному аспекті, ніж у власне утилітарному; наприклад, які дисципліни необхідно вивчати, носити чи не носити формений одяг тощо. Навіть поверховий підхід до проблем шкільної освіти виокремлює кризові риси, притаманні

цивілізації в цілому. А подолання цивілізаційної кризи уявляється можливим саме через розуміння спільності проблем цивілізації та освіти як її складового елементу.

Якщо припустити, що техногенна цивілізація є вінцем розвитку принципу раціональності, то сучасна система шкільної освіти – це торжество редуccionізму, який поставив собі на службу педагогіку і педагогічну психологію, котра впровадилася останнім часом у школу у формі психолого-педагогічної служби. Суцільна картина світу, цілісне уявлення про людину зведене шкільною системою до набору упорядкованих у часі дисциплін, як правило, майже ніяк не пов'язаних між собою. Дисципліни, які викладаються в навчальних закладах, репрезентують людину як дворівневу закриту систему, першим рівнем якої є біологічна модель фізіологічних рефлексів, а другим – психологічна модель психічних реакцій. Таке розуміння людини жодною мірою не сприяє баченню в ній духовної істоти, яка шукає сенс свого існування в навколишньому світі.

Зміни, що відбулися в освіті за останні кілька років, істотно вплинули на систему виховання молоді. Система виховання, яка була побудована на цінностях радянської держави, дискредитувала себе. У пострадянський час чимраз більша увага почала приділятися новинкам, що прийшли до нас із країн Заходу, і насамперед – із США. Під тиском цих змін традиційна система виховання в освітніх установах країни розпалася. Виховна роль школи стала підмінюватися вузькоспрямованою діяльністю, прагненням до винятково предметного навчання. Школа зняла з себе відповідальність за реалізацію виховної функції. Основний акцент було зроблено на формуванні у тих, хто навчається, строго визначених знань, на інтелектуальному розвитку школярів і студентів. Щодо їх виховання, то воно у переважній більшості навчальних закладів майже пущене на самоплив. Тим часом засоби масової інформації пропагують зовсім інші, порівняно з попередніми, ідеали життя людини. Саме вони почали відігравати визначальну роль у вихованні сучасної молоді. Експортовані в Україну із Заходу продукти матеріального і духовного виробництва, репрезентовані засобами масової інформації як досягнення світової культури, насправді спрямовані лише на деградацію і знищення української культури. Такі неминучі цінності, як добро, благо, людина, праця, батьківщина, патріотизм почали підмінюватися антицінностями, такими, приміром, як безмежна воля, індивідуалізм, багатство, сила, влада, секс,

містика тощо. Освітні установи виявилися нездатними протистояти натиску цієї експансії “цінностей” західного зразка. Мало того, самі педагоги багато в чому сприйняли ці цінності як такі, що відповідають нормам розвитку сучасного українського суспільства. Як наслідок, упроваджені в систему освіти нові моральні підвалини продовжують руйнувати особистість. Курси з елементами магії, окультизму, астрології, сугестивних методик викладання іноземних мов негативно позначаються на психічному здоров'ї дітей і підлітків.

Школа тепер не тільки не виховує дитину, але навпаки, прищеплює їй норми і поняття, протилежні моральним критеріям особистості. Власне виховання перетворилося зараз у деякий інститут попередження карних чи правопорушень, відстеження кримінальної ситуації у відповідному місці. Виховання насамперед повинно переслідувати мету прищеплювання індивідуальності моральних цінностей, формування у нього правильної шкали цінностей незалежно від соціокультурних умов розвитку суспільства.

Побудова нової системи цінностей, яка дає людині життєві орієнтири, котрі відповідають її індивідуальності, гарантують їй адаптацію у світі, що швидко змінюється, і духовну незалежність, – дуже складна робота особистості над собою. Набагато складніша, ніж уявляється, оскільки система цінностей, яка заново формується, може стати життєздатною тільки в тому випадку, якщо нові її елементи є більш узагальненими, ніж ті, котрі ними заміщені. Як підкреслював *Т. Парсонс*, нова система цінностей є не альтернативною, “протилежною” старій, а загальнішою. Поспішні висновки, що “старі цінності” неминуче “втрачають свої функції” і відмирають, видатний соціолог називав “бездоказовими твердженнями” і “романтичними ідеологіями”, вважаючи їх свідченням слабкості, неефективності нових цінностей [25].

Філософія і психологія визнають чотири способи зміни людиною свідомості під впливом принципово нової інформації. Перший, найпростіший, – зміна за допомогою нового заперечення. Другий – зміна шляхом приросту, коли людина може навіть не усвідомлювати змін, які в ній відбуваються. Третій – маятникова зміна: відмова від однієї системи поглядів на користь іншої, протилежної (змушений вибирати між конфліктуєчими поглядами, розум придушує ту інформацію, яка, ймовірно, не буде збігатися з “пануючим поглядом”). Нарешті, четвертий тип змін – це дійсна трансформація свідомості, “парадигмальна зміна”. Саме завдяки їй

АКСІОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОСОБИСТОСТІ: СУПЕРЕЧНОСТІ ПЛЮРАЛІЗМУ

відбувається гармонізація ідей, органічний синтез різних поглядів на світ [16].

Дослідження перехідних, таких, що модернізуються “навздогін”, суспільств показує: становлення нових цінностей є складним і суперечливим процесом. Зокрема, тому, що він відбувається не на порожньому місці й не на уламках попередньої нормативно-ціннісної системи, хоча в таких суспільствах, як правило, простежується посилення аномії і зростання дивіантної поведінки індивідів. Тому аналітики підкреслюють, що буденна свідомість, як правило, перебільшує ступінь морального зубожіння суспільства, що виявляється природним психологічним наслідком наявного у людей почуття тривоги щодо незворотного послаблення в соціумі соціального контролю та посилення принципу всюдозволеності. “Отже, нові цінності виникають у розбалансованій, розлагодженій, але живій і діючій нормативно-ціннісній системі. Основою її живучості... виявляються стійкість фундаментальних (“вищих”) цінностей, пов’язаних із релігією та глибокими культурними традиціями, і водночас – відсутність установок на збереження “старих цінностей” будь-якою ціною, на “повернення назад” [17].

1. Бабкіна О.В. Україна: у пошуках стратегії демократичного розвитку // *Проблеми та перспективи української реформації*. – К., 2001. – С. 137 – 158.

2. Бим-Бад Б.М., Петровський А.В. *Образование в контексте социализации // Педагогика*. – 1996. – № 1. – С. 3.

3. Бородько М.В. *Философия воспитания // Педагогика*. – 1993. – № 1. – С. 118 – 120.

4. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*. – Острог, 1997. – С. 16.

5. Там само. – С. 6 – 10.

6. Там само. – С. 17.

7. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*. – С. 225 – 228.

8. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*. – С. 224 – 225.

9. Там само.

10. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*. – С. 7.

11. Там само. – С. 179.

12. Вишневецький О. *Освіта в Україні: час демократизації, час реформ*. – К., 1997.

13. Дилигенский Г.Г. *Конец истории или смена цивилизации? // Вопросы философии*. – М., 1997. – №3.

14. Там само. – С. 37.

15. Там само. – С. 38.

16. *Динамика ценностей населения реформируемой России*. – М., 1996. – С. 44.

17. Там само. – С. 45.

18. Кузнецов В., Табачник Д. *Україна. Третій шанс*. – К., 2002. – С. 109.

19. Леднев В.С. *Содержание образования: сущность, структура, перспективы*. – М., 1991. – С. 175 – 181.

20. *Матеріали Міжнародної християнської науково-практичної конференції*. – Острог, 1995. – Вип. I – II.

21. Меркурьева Ю.В. *Школьное образование в контексте кризиса техногенной цивилизации // Журнал социологии и социальной антропологии*. – М., 1998. – Вып. 4. – С. 4 – 5.

22. Меркурьева Ю.В. *Школьное образование в контексте кризиса техногенной цивилизации*. – С. 8.

23. *Образование в конце XX века (материалы “круглого стола”)*. – *Вопросы философии*. – 1992. – №9 – 10.

24. Огієнко І. *Українська церква: Нариси з історії української православної церкви*. – К., 1993.

25. Парсонс Т. *Функциональная теория изменения // Структурно-функциональный анализ в современной социологии*. – М., 1969. – С. 158 – 160.

26. Скотний В.Г. *Рациональне та ірраціональне в науці й освіті*. – Київ. – Дрогобич. – 2003. – С. 238.

27. Скотний В.Г. *Рациональне та ірраціональне в науці й освіті*. – С. 250.

28. Скотний В.Г. *Рациональне та ірраціональне в науці й освіті*. – С. 25.

29. Скотний В.Г. *Рациональне та ірраціональне в науці й освіті*. – С. 268.

30. Там само. – С. 269.

31. Франкл В. *Человек в поисках смысла*. – М.: Прогресс, 1990. – С. 41.

32. Франкл В. *Человек в поисках смысла*. – С. 160.

33. Франкл В. *Человек в поисках смысла*. – С. 25.

34. Там само. – С. 39.

35. Там само. – С. 24.

36. Хорни К. *Наши внутренние конфликты*. – М., 2000. – С. 26.

37. Там само. – С. 28.

38. Черній А.М. *Релігієзнавство: Посібник*. – К., 2003. – С. 281 – 286.

39. Там само. – С. 239.

40. Щуркова Н.Е. *Новое воспитание*. – Тюмень, 1999. – С. 6.

41. Ясперс К. *Смысл и назначение истории*. – М., 1991. – С. 99.

(Продовження статті див. у наступному числі журналу №9 (68) 2010).

Стаття надійшла до редакції 19.05.2010